

Ezután egy viszonylag terjedelmes rész következik, amelyben megkísérlem az interdiszciplináris vagy transzdiszciplináris elméleti törekvések áttekintését, hogy azokból kihámozzuk és felmutassuk azt, ami alkalmasint érdekes lehet a szociológia számára. A záró vizsgálódásokban pedig megkísérlek ezekből az elméleti megfontolásokból – melyek lehetnek matematikai, pszichológiai, biológiai, episztemológiai, kibernetikai és más források – következtetéseket levonni a szociológiai elméletalkotás kiindulópontjai számára.

Az előadás viszonylag absztrakt elméletvázlatokban végződik, melyeket a szociológia mindennapi gyakorlatában először még a kutatásra alkalmas formára kell szabni. Ez olyan fogalmakra vonatkozik, mint idő, értelem, cselekvés, rendszer, kettős kontingencia, struktúra és hasonlók.

1. A rendszerfenntartás funkcionalizmusa

Azzal kezdem, hogy megkísérlem felvázolni, hogy mi volt az, ami a negyvenes és ötvenes években a szociológiában, mégpedig elsősorban, sőt majdnem kizárólag, az Egyesült Államokban mint szociológiai rendszerelmélet kialakult. Itt lényegében két területet kell figyelembe venni. Az első terület strukturális funkcionalizmus vagy fennállásorientált funkcionalizmus címszó alatt fut, a második terület pedig Talcott Parsons saját teljesítménye. A hatvanas évek vége táján a rendszerelméleti megközelítések mindkét tekintetben jelentős ideológiai kritika tárgyává váltak. Jóllehet ez a kritika inkább ideológiai, mint lényeges elméleti alapokon állt, azonban ez elegendő volt ahhoz, hogy a szociológiai rendszerelméleten végzett további munkákat többé-kevésbé kiiktassa.

Ha ma valaki az Egyesült Államokba megy, és szociológusokkal vitatkozik, s rendszerelméleti álláspontot képvisel, akkor gyakran meglepett kommentárokat hall, mintha legalább húsz évvel le lenne maradva a tudományszak fejlődésében, miközben szerintem pont fordítva áll a dolog, és azok a szociológusok, akik a rendszerelméletet letudott dolognak tartják, nem veszik észre, hogy időközben milyen fejlődés ment végbe interdiszciplináris téren.

Természetesen ebben diszciplináris korlátok is szerepet játszanak, azonban ezeknek nem kell feltétlenül áthághatatlannak lenniük. Először is nem kétséges, hogy mai szemmel nézve azok a tételek, melyeket a negyvenes és ötvenes években dolgoztak ki, jelentős gyengeségeket mutatnak. Egész röviden vázolni fogom, hogy akkoriban mit értettek „fennállásorientáció”, „fennállásorientált funkcionalizmus” vagy „strukturális funkcionalizmus” alatt.

A kiindulópontok etnológiai vagy társadalomantropológiai kutatások voltak, melyek meghatározott törzsi jellemzőkkel dolgoztak, vagyis olyan törzsekkel, melyek valahogyan izoláltak vagy a kutatás tárgya-

ként lehatárolhatónak tűntek, s egyúttal megismerhetők és kutathatók voltak bizonyos történeti alakban, meghatározott volumenben, nagyságban, meghatározott struktúrákkal stb. Innen kiindulva nyilvánvalóan nem jutunk el semmilyen általános rendszerelmélethez, vagyis egy olyan általános kérdéshez, hogy miképp lehetséges egyáltalán társadalmi rend, vagy mi különböztet meg egy szociális rendszert vagy egy szociális rendet például pszichikai vagy biológiai jelenségektől.

Talcott Parsons *A társadalmi rendszer* című, 1951-ben megjelent könyvében plauzibilis magyarázatot ad arra vonatkozóan, hogy miért szorítkozik ilyen előre adott tárgyra. A szociológusnak valamilyen körvonalazott, lehatárolt tárgyat kell szem előtt tartania, ha egyáltalán hozzá akar fogni a kutatáshoz. A fejlődés jelenlegi állapotában a szociológia számára teljességgel elképzelhetetlen a Newton-féle változómodell, ugyanis meghatározott változók még adva lennének ugyan, azonban mindenekelőtt a kombinatív viszonyok maradnak magyarázatlanul, mivel a szociológia területén nincs megfelelőjük a természet-törvényeknek, még tisztán statisztikai értelemben sem – véli Parsons. Ezért volt szükség egy második legjobb elméletre: olyan elméletre, amely meghatározott rendszerstruktúrákat kiindulópontként gondol el, és azokból kiindulva próbálja megismerni, hogy mely funkciók szolgálják a struktúraminta fenntartását. Ez a negyvenes évek végén és az ötvenes években például ilyen kérdésekhez vezetett: Melyek valamely szociális rendszer fennállásának az előfeltételei? Különösképpen a társadalom esetében melyek ezek a fennállási előfeltételek? A fenntartás és a problémamegoldás milyen minimális követelményeinek kell teljesülniük ahhoz, hogy társadalom egyáltalán fennállhasson? Természetesen fenn kell állnia, ha egyáltalán kutatni akarjuk. Ez aztán a legjobb esetben is csak valamiféle listához, olyan fennállási előfeltételek katalógusához vezetett, melyek további elméleti megalapozása nem volt lehetséges, hanem ad hoc módon lettek bevezetve, mindenekelőtt persze olyan hátsó gondolatokkal, hogy társadalomelmélet esetében a gazdaság, a politika, a család vagy a vallás területét, illetve az alapvető értékeket is bele kell foglalni az elméletbe.

Eltekintve ettől a gyengeségtől, mely számomra tulajdonképpen a mai napig korrigálhatatlannak tűnik, a második probléma abban állt, hogy a strukturális funkcionista megközelítés behatárolta a fogalmi tevékenységet. Nem sok értelme volt a struktúrák funkciója utáni érdeklődésnek, vagy pedig olyan fogalmak további kibontásának, mint a fennállás, a fennállás előfeltétele, a változó vagy akár az egész metodológiai apparátus. Ez azt jelenti, hogy az elmélet fogalmi munkálatait behatárolta az a feltételezés, hogy egy meghatározott strukturált tárgy előre adva van.

Végül pedig felmerült a harmadik ellenvetés, miszerint nem adhatók meg a fennállás világos kritériumai. Már az elejétől fogva világos volt, hogy egy ilyen elméletnek két dolgot kellene magában foglalnia. Egyfelől az előre adott normáktól és struktúramintáktól való eltérést. A deviancia, az eltérő viselkedés, a kriminalitás és a diszfunkciók egész területe beletartozik egy ilyen elméletbe, és nem hagyható figyelmen kívül mint valami, ami kívül esik a szociális rendszereken. Másrészt pedig még terhelőbb volt a történelmiség kérdése, vagyis az a kérdés, hogy tulajdonképpen milyen időtartamon állapítható meg a fennállás azonossága, és a struktúraváltozás mekkora mértéke ösztönözné a szociológust, a megfigyelőt vagy a szociális rendszer résztvevőjét arra, hogy egy másik szociális rendszert feltételezzen, vagyis elfogadja az identitásváltozást.

Ezt a problémát a forradalom fogalmán, illetve a forradalom jelenségén keresztül világíthatjuk meg: más volt-e az európai társadalom a francia forradalom előtt, mint utána? Vagy: a forradalom után, amelytől a marxisták azt várják, hogy egyszer majd bekövetkezik, a társadalom más lesz-e, mint előtte volt? A termelési viszonyok kapitalista rendjének a felbomlása egy másik társadalmat fog létrehozni, ahogy általában mondják? De a változás mekkora mértékének kell ahhoz bekövetkeznie, hogy a megfigyelők egyhangúan állíthassák: a régi társadalom ilyen és ilyen, az új társadalomnak pedig ezek és ezek az attól eltérő struktúrái?

A fennállás kritériumainak eme problémáit a biológia szempontjából is tárgyalták, és ott látták, hogy egy élő organizmus fennmaradása vagy fenn nem maradása világosan definiálva van a halál lehetőségén keresztül. Amíg az organizmus él, addig elmondhatjuk, hogy fennáll. Az élőlény reprodukálja magát saját forrásaiból, azonban a halál véget vet ennek a rendszernek, s ez világos identitáskorlátot eredményez, csekély terepet hagyva az arra vonatkozó kétségnek, hogy nem tudhatjuk pontosan, vajon az élőlény él-e, vagy már meghalt.

A szociológia számára hiányoznak az efféle világosan megkülönböztethető kritériumok. Ez azt jelentheti, hogy egy rendszer identitásának kérdését magában a rendszerben, s nem pedig külső megfigyelő által kell feltenni és megválaszolni. A rendszernek saját magának kell eldöntenie, hogy vajon a struktúraváltozások történelmi folyamata során oly mértékben megváltozott-e, hogy többé már nem ugyanaz.

Ezekkel a módosításokkal megérthetjük, hogy miért játszott olyan nagy szerepet a tradicionális és a modern társadalmak közti különbség az ötvenes években és a hatvanas évek elején. Úgy gondolták, hogy a modern társadalom már nem ugyanaz, mint amit tradicionális társadalomként írunk le. Egyúttal azonban modernizáló elképze-

léseket is megfogalmaztak. Azt keresték, hogy milyen tervezés szükséges ahhoz, hogy a földgolyón még megtalálható tradicionális társadalmakat modern társadalmakká alakítsuk át. Itt újfent zavarossá vált, hogy tulajdonképpen hol is vannak egy rendszer identitásának a határai. A fennállásorientált funkcionalizmus vagy a strukturális funkcionalizmus koncepciója ezt a kérdést veti fel. Ha ez a kérdés csak önleírás, vagyis a rendszer identitásának a rendszeren belüli tematizálása igénybevételével válaszolható meg, akkor az önreferencia problémájával van dolgunk, melyet e klasszikus keretek közt nem tárgyaltak, és nem is tudatosítottak teoretikusan. Mindezek, mondhatni, a szociológiai rendszerelmélet első típusának a gyengeségére utaló tünetek voltak, melyeket alaposan megvitattak, és amelyek a hatvanas években megmutatkoztak a szakirodalomban és az olvasható véleményekben. Ez önmagában azonban nyilván nem elég ahhoz, hogy a rendszerelméletet mint elméleti megközelítést elvből elutasítsuk, hiszen egész sor termékeny és hasznot hozó felismerés létezik, többek közt éppen a deviancia és a diszfunkciók területén, éppen a strukturális ellentmondások, az értékkonfliktusok és azok szociális rendszereken belüli kezelésének kérdésében, illetve olyan kérdésekben, mint a struktúrák átalakulása, a struktúrák változása és a struktúraváltozás korlátai a társadalmi rendben belül.

A tudományos haladás normális menete mellett nem tehetnének egyszerűen félre ezeket az elméleteket a kutatási eredményeikkel együtt anélkül, hogy ne gondoskodnánk megfelelő kárpótlásról, vagyis anélkül, hogy mindazt, ami e keretben a kutatás tárgya volt, át ne vinnénk valamilyen új elméleti keretbe. Ez azonban nem történt meg, ezért az a benyomásom, hogy bizonyos dolgokat elvesztettünk, vagyis amikor lemondtunk a strukturális funkcionalizmusról, arról, hogy a fennállás előfeltételei korlátozzák a kutatást, akkor egyszerűen feladtunk bizonyos felismeréseket, és még nem vagyunk újra abban a helyzetben, hogy ezeket az eredményeket beépítsük egy másik elméletbe. A szociológia történetének ezért nemcsak a klasszikusokkal kell foglalkoznia, akik, mondhatni, megalapították a diszciplínát, hanem egyben azzal a viszonylag sikeres, interdiszciplinárisan is vizsgált kutatási módszerrel is, amelyet elsősorban Amerikában alkalmaztak a negyvenes és ötvenes években.

Azok az okok, amelyek miatt mindezt feladták, inkább ideológiaiak voltak, mint mondjuk elmélettechnikaiak. Amint mondtam, az elmélet gyengeségei ismertek voltak, azonban az elmélet elutasításának mások a gyökerei. Az elutasítás mindenekelőtt azon a vélekedésen alapult, hogy ezekből az elméleti alapokból kiindulva nem lehet eljutni a modern társadalom kellően radikális kritikájához. A társa-

dalmi állapotok második világháború utáni normalizálódása eleinte pozitív kilátásokat eredményezett, vagyis bíztak annak lehetőségében, hogy a modern társadalom általános struktúráján belül javíthatók a körülmények. Azonban a hatvanas, majd pedig a hetvenes években egyre világosabb lett, hogy ez csak jelentős költségek árán, illetve a teljes kilátástalanság perifériájának a megmaradása mellett lehetséges. A fejlesztési politika és a fejlődő országok modernizálása területén látták, hogy egyre több projekt félresikerül, egyre több nyomor és szegénység válik láthatóvá, és egyre inkább felmerült az a kérdés, hogy vajon a modern társadalom struktúrájában nem játszanak-e szerepet olyan faktorok – akkoriban a „kapitalizmusról” beszéltek –, amelyek lehetetlenné teszik, hogy megvalósítsunk valamilyen igazságos elosztási rendet és egy, a Föld egész népességére kiterjedő haladást. Természetesen az ipari társadalmakon belül könnyen megfigyelhetők voltak a pozitívumok efféle korlátai. Itt is fennmaradtak az osztálytagozódásra vonatkozó jelenségek, itt sem volt elgondolható a jólét egyenlő elosztása. Létrejött ugyan a demokrácia, ám pártdemokrácia lett belőle, amely képtelen volt arra, hogy minden olyan impulzust, amely politikailag hatott a rendszerre, valóban politikává alakítson át. Éppen a szociológia szemszögéből nézve vált itt is láthatóvá, hogy a politikai rendszernek vagy más működő rendszereknek a kutatás iránti minden nyitottsága ellenére többé-kevésbé lehetetlen átültetni a gyakorlatba a szociológiai, mindenekelőtt a kritikai ismereteket.

Visszatekintve sok érthető oka volt annak, hogy felmerült az igény egy sokkal radikálisabb kritikai elmélet iránt, és ez egyre több figyelmet és intellektuális érdeklődést vonzott. Ezért feleslegesnek tűnik, hogy behatóan foglalkozzunk a szociális kérdések rendszerelméleti tárgyalásának részleteivel, érdemeivel és nehézségeivel, előnyeivel és hátrányaival. A rendszerre – nem minden alap nélkül – úgy tekintettek, mint valami technikai dologra, tervezési eszközre, a társadalmi intézmények modellezésének az eszközére, olyan tervezők segédeszközének tartották, akiknek nem volt más szándékuk, mint az uralkodó viszonyok reprodukálása, megjavítása és racionalizálása.

Mindezeket összefoglalva és lezárva tehát megállapíthatjuk, hogy a fennállásorientált funkcionalizmus és a strukturális funkcionalista elmélet továbbfejlődését megakadályozó különböző okoknak köszönhetően egyfelől immanens gyengeségek mutatkoztak meg, másrészt pedig – és ez volt a domináns – ideológiakritika is létezett, vagyis felmerült az igény egy, a modern viszonyoknak megfelelő kritikai társadalomelmélet iránt, amely aztán csak a marxista eszmékhez való meg lehetősé nyers visszanyúlás segítségével volt megoldható.

2. Parsons

Gyakran az az elképzelés uralkodik, hogy a parsonsi elmélet minden nehézség nélkül hozzárendelhető ehhez a strukturális funkcionálizmushoz. Én magam is így gondoltam ezt a hatvanas években. Valójában azonban Parsons sohasem fogadta el igazán ezt a verziót. Később, mindenekelőtt a hatvanas években, teljesen nyíltan elfordult a strukturális funkcionálizmustól, és megkülönböztette attól saját elméleti törekvéseit. Azonban ez is csupán részben igaz. Parsons a negyvenes évek végén és alkotótevékenységének azon szakaszában, amely *A társadalmi rendszer* című könyvhöz (1951) vezetett, hozzájárult a strukturális funkcionálizmus teoretikus igazolásához még akkor, ha ő maga azt mindig „második legjobb elmélet”-ként jellemezte.

Parsons a Harvardon olyan kutatásokat kezdeményezett, és vállalt el részben saját munkáiban is, melyek a szociális rendszerek fennállásának előfeltételeire kérdeztek rá. A strukturális funkcionalista elgondolások keretében igyekezett az elméletébe olyan kérdéseket beépíteni, mint a deviancia, a szociális kontroll korlátai, az értékellentétek stb. Döntő módon hozzájárult tehát a strukturális funkcionálizmus kitűzött céljaihoz. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy helytelen lenne Parsonst fenntartások nélkül ehhez a rendszerelméleti trendhez sorolni, ugyanis mind a *The Theory of Social Action* című 1937-ben megjelent könyvvel jellemezhető kezdeti korszakában, mind pedig az ötvenes években egyre inkább uralkodó fejlődéssel szemben a rendszerelmélet független és sajátos változatát dolgozta ki.

Megkísérlem ezt egy tömör vázlatban bemutatni. Parsons életműve felfogható egyetlen tételhez fűzött, szinte végtelen kommentárként, s e tétel így szól: *Action is system*, vagyis a cselekvés rendszer. Nem tudom, hogy e tétel megtalálható-e valahol Parsons kiadott

munkáiban. Én szóbeli megjegyzésként ismerem,¹ azonban úgy tűnik, és mindig is úgy tűnt számomra, hogy ez Parsons üzenetének kvintesszenciája. „A cselekvés = rendszer!” Egy kedvelt játékban arra kéri a teoretikusokat, hogy fejezzék ki egyetlen mondatban elméletük kvintesszenciáját. Ha ezt a kérdést feltették volna Parsonsnak, akkor – értelmezésem szerint – minden bizonnyal így felelt volna: „A cselekvés = rendszer.” Ez azért figyelemre méltó, mert a Parsons utáni korszakban, Max Weberhez visszanyúlva, illetve a racionális választások elméletének különböző formuláival a cselekvéselmélet ismét divatba jött, és innen kiindulva a rendszerelmélet ellenprogramjává vagy ellentétévé fejlődött, mintha a cselekvéselmélet és a rendszerelmélet különböző – ahogy mondani szokás – „megközelítések” lennének, melyek nem egyeztethetők össze egymással. A cselekvéselmélet inkább szubjektumorientált, inkább individuumentorientált, inkább alkalmas arra, hogy pszichikai és testi körülményeket is bevonjon a szociológiába, a rendszerelmélet ezzel szemben inkább absztrakt, s talán inkább alkalmas arra, hogy makrostrukturákat ábrázoljon. A cselekvéselmélet egyes hívei által hangoztatott elgondolás mindenestre az, hogy a cselekvés és a rendszer összeegyeztethetetlen paradigmák. Aki folyvást ezt állítja, azt rá kellene venni arra, hogy Parsonst olvasson. Ez talán nem végleges válasz a problémára, hiszen a parsonsi elméletet önmagában természetesen tarthatjuk elfogadhatatlannak, s ezzel az elutasítással visszatérhetünk mondjuk Max Weberhez vagy hasonló alapokhoz. Mindazonáltal Parsons egész világosan látta – és megpróbált egy olyan elméletet kidolgozni, amely reagál erre –, hogy a cselekvés és a rendszer nem elválasztható, vagy másképp kifejezve, a cselekvés csak mint rendszer lehetséges.

Parsons számára e tézis kiindulópontja mindenekelőtt a szociológiai elméletek számbavétele volt, vagyis azt próbálta megtudni, hogy található-e valami közös vonás olyan különböző klasszikusoknál, mint például Max Weber, Émile Durkheim, Alfred Marshall vagy Vilfredo Pareto. Az eredmény valóban az volt, hogy ez a közös pont egyfelől a rendszerképződés, az átfogó rendezettség, másrészt pedig a

¹ Luhmann a *Wie ist soziale Ordnung möglich?* című tanulmányában (in Luhmann, Niklas: *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. 2 kötet. Frankfurt am Main, 1981, Suhrkamp, 195–285. o., itt 260. o.) idézi a „cselekvés = rendszer” tételt – bár idézőjel nélkül – Talcott Parsons *The Position of Identity in the General Theory of Action* című tanulmányából. In Gordon, Chad – Gergen, Kenneth J. (szerk.): *The Self in the Social Interaction*. I. kötet. New York, 1968, Wiley, 11–23. o., itt 14. o.

cselekvés mint alaplánc közötti összefüggésben lelhető fel. Parsons – durván fogalmazva – elmélete cselekvési komponensét Max Weber munkáiból, rendszerkomponensét pedig Durkheim munkáiból veszi. Ugyanakkor kimutatja, hogy Max Weber kénytelen volt a rendszerbe rendszerkomponenseket felvenni, másrészt pedig Durkheim sem kerülte meg azt a kérdést, hogy milyen fajta anyagból állnak a társadalmak. Végtelen viták folytak arról, hogy a klasszikusok ezen interpretációja nem túl önkényes-e, és hogy valóban helyesen értelmezi-e Parsons az eredeti szerzőket. Lehet erről vitatkozni, azonban ez jobbra érdektelen, illetve csupán a szociológiatörténet számára érdekes. Számunkra az az érdekes, hogy miként, milyen fogalmi apparátussal, milyen fogalmi és módszertani megoldásokkal keltette Parsons azt a benyomást – mondjuk óvatosan –, hogy egy és ugyanazon elméletről van szó.

Parsons abból indul ki, hogy a *unit act*, vagyis az egységnyi cselekvés nem más, mint *emergent property*, vagyis a valóság egy emergens tulajdonsága. Más szóval vannak komponensek, melyeknek össze kell állniuk, hogy a cselekvés lehetőségessé váljék. A szociológiai elemzők feladata az lenne, hogy azonosítsák ezeket a komponenseket, és azokból felvázolják a cselekvés analitikus elméletét. Parsons „analitikus realizmusról” beszél, és ezen azt érti, hogy annyiban létezik „realizmus”, amennyiben valódi cselekvések emergenciájáról beszélhetünk. Nem fogalmi konstrukcióról van szó, hanem olyan elméletről, amely figyelembe veszi a cselekvés lehetőségének feltételeit, és ennyiben minden olyan esetben alkalmazható, amikor a cselekvés mint cselekvés előfordul. Annyiban „analitikus” ez az elmélet, amennyiben a cselekvés megvalósulásának olyan komponenseit azonosítja, melyek maguk már nem újabb cselekvések. Úgyszólván a cselekvés jelenségét felbontja olyan egyedi elemekre, melyek nem illeszthetők be a többi közt megtalálható minicselekvésekként a cselekvési láncba, vagy pedig egy olyan rendszerbe, amely cselekvésekből áll.

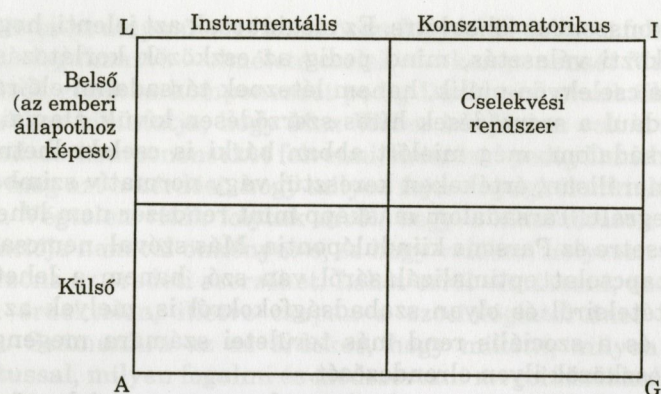
Azok a fogalmak, amelyekkel elvégzi ezt az elemzést, némileg változást mutatnak. Először is, Max Weber észrevételéhez csatlakozva megkülönbözteti a célt és az eszközt. A cselekvés elsődleges megértése szempontjából s nem pedig a későbbi strukturális és hasonló elemzések miatt fontos mindenekelőtt különbséget tenni cél és eszköz között: mi végre viszi véghez a cselekvő 1. a cselekvését, 2. mit akar ezzel elérni – két komponens. Ez azonban ahhoz a további kérdéshez vezet, hogy a normák milyen sémáján alapul a célok közti választás és az eszközök megengedhetősége. Ezt a kérdést Parsons Durkheimtől merítette, vagyis abból a feltevésből, hogy a társadalom elsődlegesen morális egység, vagyis csak úgy lehetséges, ha elegendő

morális konszenzus jöhet létre. Ez megint csak azt jelenti, hogy mind a célok közti választás, mind pedig az eszközök korlátozása nem egyedül a cselekvőn múlik, hanem léteznek társadalmi előírások is, mint például a szerződések híres szerződésen kívüli alapjai. Akármely társadalom, még mielőtt abban bárki is cselekedhetne, már mindig morálisan, értékeken keresztül vagy normatív szimbólumok által integrált. Társadalom másképp mint rendszer nem lehetséges. Mindenesetre ez Parsons kiindulópontja. Más szóval, nemcsak a cél-eszköz kapcsolat optimalizálásáról van szó, hanem a lehetőségek azon feltételeiről és olyan szabadságfokokról is, melyek az individuumok és a szociális rend más területei számára megengedik a célok és eszközök ilyen elrendezését.

Azt a kérdésfeltevést, amely ily módon tesz szert jelentőségre az elméletben, tudásszociológiailag a világgazdasági válság tükrében kell vagy lehet vizsgálni, amelyre Parsons az elméletével maga is reagált. Parsons mindig nagyon hangsúlyosan fordult szembe a szociológia tisztán utilitarista megalapozásával. Azt kérdezte: milyen értékekkel korlátozza a társadalom az individuális választási szabadságot a célok és eszközök kombinációiban?

Ez egy további problémához vezet, nevezetesen ahhoz a kérdéshez, hogy tulajdonképpen miképp jelenik meg maga a cselekvő – az *actor* – a cselekvésemélet eme kontextusában. Ha a cselekvés fogalmából indulunk ki, azt feltételezzük, hogy a cselekvő az, aki cselekszik; cselekvő nélkül nincs cselekvés. A cselekvés bizonyos értelemben a cselekvő akarati megnyilvánulásának kifejeződése, s ennyiben pótlólagos. Parsonsnál fordított a helyzet. Parsons azt feltételezi, hogy a cselekvés akkor jön létre, ha ezek az előfeltételek teljesülnek, vagyis akkor, ha a célok és eszközök megkülönböztethetők, ha léteznek kollektív értékelőírások, és ha rendelkezésre áll valamely cselekvő, hogy végrehajtsa a cselekvést. A cselekvő csupán egy mozzanat a cselekvés létrejövetelében. Mintegy csak mellékesen van rá szükség. Valaki más is végrehajthatná ezt a cselekvést, de valamilyen cselekvési készségnek, a cselekvési képesség valamilyen konkretizálásának léteznie kell a társadalomban, hogy létrejöhessen a cselekvés. Tehát nem a cselekvés van alárendelve a cselekvőnek, hanem a cselekvő a cselekvésnek. Így fest a kiindulási helyzet a *The Structure of Social Action* című 1937-es könyvben.

A negyvenes években és az ötvenes évek elején Parsons szociológusként mindenekelőtt a szociális rendszerek elmélete felé fordult, és éppen ezért került közel a strukturális funkcionalizmushoz, amitől csak nagyon lassan szabadította meg újra az elméletét, mégpedig – nézetem szerint – úgy, hogy visszanyúlt a „cselekvés =

1. ábra. A cselekvési rendszer az „emberi állapot (human condition) általános paradigmájában”.² A = adaptáció, G = célelésés (goal attainment), I = integráció, L = latens mintafenntartás (latent pattern maintenance)

rendszer” általános elgondolásához. Az eredmény a híres-hírhedt keresztábrázat. Parsons úgy véli, hogy négy komponens együtthajtása szükséges ahhoz, hogy létrejöjjön a cselekvés. Az elméletalkotási technikája abban áll, hogy ezt a négy komponenset keresztosztályozás révén alkotja meg, vagyis két különböző változó szembeállításával. A változók egyik sora – sematikus ábrázolásban ez a horizontális vonal – az „instrumentális” és a „konzummatorikus” megkülönböztetése. Az „instrumentális” a cselekvés eszközét jelenti. A „konzummatorikus” pedig azt a kielégítő állapotot, amelyet el akarunk érni, vagyis a célok elérését. Ez nem csupán a cél puszta fogalmát jelenti, hanem konzummatorikus az, ami bekövetkezik, ha a célt elérjük, ha létrejön egy kielégítő állapot, úgy is mondhatnánk, létrejön a rendszer perfekciója. Az „instrumentális”/„konzummatorikus” tengely tehát a „cselekvés = rendszer” tételének cselekvési komponensét képviseli. A másik, vagyis a változók vertikális sora, a „külső” és a „belső” megkülönböztetése, vagyis a rendszer külső kapcsolatai és belső strukturális adottságai közti különbség. Ez a „cselekvés = rendszer” paradigmának a rendszerelméleti oldala.

² Lásd Talcott Parsons: A Paradigm of the Human Condition. In uő: *Action Theory and the Human Condition*. New York, 1978, Free Press, 352–433. o., itt 361. o. A másik három mezőt üresen hagytam, mivel Luhmann csak azok funkcióit nevezi meg, de tartalmilag nem tér ki rájuk. Parsons ezeket „telikus rendszernek” (L), „fizikai-kémiai rendszernek” (A) és „emberi szerves rendszernek” (G) nevezi.

Ha e keretváltózkodók segítségével megrajzolunk egy keresztábrázatot, akkor négy mező jön létre, melyeknek Parsons nevet is adott. Ezekre az elnevezésekre vonatkozóan nem létezik semmiféle deduktív útmutatás vagy világos metodológiai irányelv. Parsons maga is ingadozott a megjelöléseket illetően, de ha megkérdezték, nyíltan bevallotta, hogy nem lehet szó logikai dedukcióról, deduktív eljárásról, hanem inkább annak a plauzibilis elnevezéséről, amit végül is mindig értenünk kell, ha látjuk, hogy milyen keretváltózkodókat variálunk (1. ábra).

Az instrumentális és a külső orientáció kombinációját Parsons alkalmazkodásnak, „adaptációnak” nevezi. A rendszer instrumentálizálja a külső kapcsolatait, és megpróbál egy olyan állapotot elérni, amely mint eszköz alkalmas arra, hogy a rendszer és a környezet között kielégítő viszonyokat hozzon létre. A szociális rendszer esetében Parsons szerint ez főképp a gazdaság funkciója.

A következő eset a külső kapcsolatok és az értékek konzummatorikus megvalósításának a kombinációja. Ezt nevezi Parsons „célelésésnek”. Ismét fontos látnunk, hogy konzummatorikus állapotról van szó, vagyis a cél eléréséről, nem pedig csupán a jövőbeli állapotok kivetítéséről. Amíg az instrumentális orientációk a jövőt jelenítik meg, addig a konzummatorikus orientációk pontosan a jelenre vonatkoznak. Másképp szólva, a cselekvésnek kielégítő állapotokat kell elérnie, ugyanis egyébként abbamarad. A szociális rendszerek területén ebben láthatjuk a politika funkcióját. A politika azon képessége segítségével, hogy „a dolgokat elintézzé” – „to get things done”, ahogy Parsons mondja – kielégítő állapotokat kell elérjen, egyébként kudarcot vall mint politika.

A következő mező a konzummatorikus és a belső rendeli egymáshoz. Ez kielégítő belső állapotok elérését jelenti. Ezt „integrációként” jellemzi Parsons. Egy rendszer akkor integrálja a cselekvést és általa a cselekvőt, ha azok számára kielégítő kombinatorikus lehetőségekről gondoskodik. Az „integráció” fogalma a teoretikus elemzésekben meglehetősen tisztázatlan maradt, amit kritizáltak is. Például különbséget tettek rendszer-integráció és szociális integráció közt,³ s ez utóbbi vezeti be a rendszerbe a cselekvőt, azonban ez csak a mező elnevezésére vonatkozó kritika. Ha szem előtt tartjuk az elmélet struktúráját, akkor világos, hogy minden rendszerben az adott feltételek mellett van bizonyos jelenlegi állapot, amelyet belsőleg meg kell valósítani, és mint jelennek elfogadhatónak kell lennie.

³ Lásd David Lockwood: Social Integration and System Integration. In Zollschan, Georg K. – Hirsch, Walter (szerk.): *Social Change: Explorations, Diagnoses and Conjectures*. Boston, 1964, Houghton Mifflin, 244–257. o.

Végül pedig az utolsó kombinatorikus lehetőség az instrumentális kontra belső. Itt Parsons a figyelemre méltó „latens mintafenntartás” kifejezést alkalmazza. E mögött a következő megfontolások állnak: A struktúráknak tartósan rendelkezésre kell állniuk, de nincsenek állandóan aktualizálva. Csak olykor-olykor megyünk a bankba, hogy pénzt vegyünk ki. Nem vagyunk szakadatlanul szerelmesek. Nem mindig járunk templomba. A kérdés mármost az, hogy mi történik eközben, vagyis miként lehet garantálni, hogy a struktúrák rendelkezésre álljanak, illetve aktiválhatók, aktualizálhatók legyenek akkor is, amikor a köztes szakaszokban latensek maradnak. Ezért merül fel a „latens mintafenntartás” problémája, vagyis a struktúrák stabilizálásának a problémája akkor is, ha nem használjuk azokat. Parsons szerint ez jellemzi a belső és az instrumentális kombinációját. Belső, mivel a rendszer saját struktúráiról van szó, és instrumentális, mivel arról kell gondoskodni, hogy ezek a struktúrák a jövőben is rendelkezésre álljanak.

A keresztábrázatra vonatkozó eme megfontolások eredménye a híres „AGIL”-séma, vagyis a négy funkció sémája, mely „adaptációból” (A), „célelésből” (G), „integrációból” (I) és „latens mintafenntartásból” (L) áll. Parsons konokul ragaszkodik ahhoz, hogy csak ez a négy funkció lehetséges, továbbá ahhoz, hogy ez a séma lehetővé teszi a cselekvési rendszer összes cselekvési lehetőségének a megjelenítését, illetve ahhoz, hogy minden más e négy tétel tagolásával egyenlő. Sőt, kései korszakában még arról is meg volt győződve, hogy ez a keresztábrázlat alkalmas az emberi állapot, a *human condition*, vagyis az ember világban való tulajdonképpeni helyzetének a jellemzésére.

Ez az AGIL-séma tehát parsonsi kommentár a „cselekvés = rendszer” jelmondatához, vagy annak az elméleti programnak a parsonsi implementációja, amely ezen elnevezés alatt elképzelhető lenne. Tehát az elméletalkotási technika, vagyis a keresztábrázlat készítésének a technikája, egy olyan technika, amelyet tudatosan használ egy kombinációs terület zártágának a jellemzésére. Ez a technikai séma gondoskodik arról, hogy semmit ne hagyjunk ki, hanem mindig rá kelljen kérdeznünk, hogy mi történik a negyedik mezővel, vagy mi a helyzet a másodikkban.

Parsons szerint a teljességnek ez a garanciája bizonyos módon igazolja elméletének univerzalitását iránti igényét. Ha mindent figyelembe veszünk, ami a cselekvés megvalósulásához szükséges, akkor éppen ezáltal van garantálva az elmélet teljessége és univerzalitása. Ugyanis ebbe az elméletbe mindent be kell építenünk, és be is tudunk építeni mindent, ami a cselekvésről elmondható. Valójában ebben áll Parsons észjárása: megnézni, hogy miként tudja elhelyezni a kívülről vett témákat a négy mező sémájában, miként tudja azokat felosztani az egyik vagy a másik funkcióra.

Ha ezt a sajátosságot figyelembe vesszük, akkor láthatjuk, hogy Parsons a nagy elméletalkotók egyike, aki kipróbál egy sajátos konstrukciós modellt, majd pedig megmutatja, hogy mit érhetünk el ezzel az elméleti modellel, milyen következményei vannak egy adott elméleti formának, illetve miben tér el az más elméleti modellektől, mint például a dialektikus elmélettől. Ennyiben tehát Parsonsnak köszönhetjük, hogy láthatóvá tett egy bizonyos elméleti architektúrát. A láthatóság természetesen azt is jelenti, hogy megismerjük a kritikája lehetőségét, illetve hogy értékelhessük azt aszerint, hogy meddig juthatunk el a segítségével, és mi az, amit nem érhetünk el vele. A lehetőségek bizonyos logikai teréről van szó. A kérdés pedig az, hogy mi a garancia arra, hogy e lehetőségek mindegyikét ténylegesen fel is használjuk, illetve minden olyan helyet, amit ez a séma nyújt, a valóságban is betöltünk. Ez a kérdés még égetőbb, ha látjuk, hogy miképp részletezi a sémát, és hogyan lesz a négy mezőből tizenhat, és így tovább, mindig aszerint, ahogy felosztjuk a rendszert. Parsons számára azonban nem merül fel ez a kérdés, mivel ő abból indul ki, hogy mindig, amikor a cselekvés létrejön, minden mezőnek betöltöttnek kell lennie. Pontosabban áll az analitikus realizmus: azért realizmus, mert az elmélet megmutatja, hogy a cselekvés másképp nem lehetséges.

MÁSODIK ELŐADÁS

Hogy folytatja hát Parsons? Mihez kezd ezekkel az előírásokkal? Először is a séma lehetőséget kínál a súlypontok elhelyezésére. Erre már utaltam. Ha a cselekvés vagy cselekvéskomplexum e funkciók valamelyikére koncentrálódik, akkor Parsons *functional primacy*-ről, vagyis egy funkció primátusáról beszél. Ekkor létrejön a megfelelő rendszer, illetve a megfelelő rendszer különül el valamilyen egyedi funkció ellátására. Például a cselekvések társadalmi megvalósulása területén az „adaptációs” funkcióra való koncentráció esetén gazdasági rendszer képződik.

De az ilyen rendszer mitől lesz „rendszer”? Hogyan jöhet létre egy ilyen elkülönült komplexumban „cselekvés”? Parsons szerint ez csak úgy lehetséges, hogy az „adaptáció” számára elkülönített területen újra be kell tölteni mind a négy funkciót. A gazdasági cselekvésnek is teljesítenie kell saját adaptív funkciókat, létre kell hoznia a rá jellemző célelést, tehát például kielégítő gazdasági bevételt, integrálnak kell lennie, továbbá a saját struktúráit a latencia állapotában is fenn kell tartania, vagyis létre kell hoznia átörökíthető struktúramintákat. Az elkülönült, egyetlen funkcióra specializálódott rendszeren belül szintén újra létrejön minden más funkció.

Ez vezet ahhoz az összefoglaló tételhez, miszerint a rendszer megismételhető önmagán belül; minden mezőből újfent négy almező alakulhat ki; minden részrendszerből újra négy és mindig csak négy alrendszer jöhet létre. Annak a kérdése, hogy ez meddig folytatható, s vajon a tizenhatod rendszer újra felbontható-e négy mezőre, olyan gyakorlati kérdés, ami azon múlik, hogy mekkora komplexitást tud elérni a rendszer, illetve a valóságos cselekvés. Megéri? Bekövetkezik? Rendelkezésre áll-e kellő anyag ahhoz, hogy ilyen, egyre jobban kifinomodott alrendszerek képződjenek? Ezekről a kérdésekről nem kell végérvényesen ítéletet mondanunk, ezt az elmélet bizonyos fokig nyitva hagyja, és átengedi azokat a társadalmi realitásnak, vagyis utána kell néznünk, hogy létrejött-e vagy sem, illetve mely társadalmakban jött létre valamely speciális gazdasági vagy politikai rendszer.

Látjuk, hogy az elmélet jelentős történelmi és evolúciós nyitottsággal rendelkezik. Képes különböző történelmi állapotokat leírni abból a szempontból, hogy a sajátos funkciók ellátására elkülönültek-e bizonyos különálló rendszerek, tehát van-e vagy nincs pénzgazdaság vagy a területiális államon alapuló politika, illetve ennek megfelelően milyen mértékben különültek el a gazdaságban az arra alkalmas alrendszerek. Az elmélet először is azt a benyomást kelti, hogy ebből óriási komplexitás lesz: $4 \times 4 \times 4$ tetszés szerint, az elmélet által előírt fejlődési határok nélkül. Erre azonban Parsons mindig azt válaszolhatja, hogy utána kell néznünk, hogy ezek az eshetőségek teljesülnek-e, vagy sem. Az igazi korlátozás abban áll, hogy mindig csak négy funkció lehetséges, vagyis minden evolúciónak a teljes mértékben meghatározott differenciálódás előzetesen adott vágányán kell haladnia, ahol mindazonáltal egyensúlyzavarok is kimutathatók, például a gazdaság tartósan elkülönülhet az integráció elhanyagolása mellett. Ez lenne a szolidaritás durkheimi problémája magas fokú munkamegosztással rendelkező társadalmak esetén. De ezek az egyensúlyzavarok – Durkheim reményei szerint – mulandók, és valamikor a többi funkcionális rendszert is arra kényszerítik majd, hogy kövesse őket a fejlődésben. A rendszernek ez az első pillantásra zavaró saját belső multiplikációs előírása mindenképpen rejt magában történelmi, aktuális és reális értelmezési lehetőségeket. Parsons meg is kísérli ezeket a lehetőségeket kihasználni az inkább történelmi vagy fejlődéseméleti jellegű vizsgálódásaiban. Ez csak abban a mértékben sikerülhet, amennyire a mezőket el tudja látni nevekkal, vagy plauzibilitásokat tud azokhoz rendelni, vagyis mindig meg tudja adni, hogy melyik realitás rejtőzik valamely kombinatorikus lehetőség mögött. Úgy tűnik számomra, hogy ebben áll a rendszer igazi nehézsége, mivel – mint már mondtam – ezt a problémát nem lehet deduktív úton megoldani, hanem leltározó

	L	Instrumentális	Konzumtorikus	I
Belső (az emberi állapothoz képest)		Kulturális rendszer	Cselekvési rendszer	
Külső		Viselkedési rendszer	Személyiségi rendszer	
	A			G

2. ábra. A cselekvési rendszer. A = adaptáció, G = célelés, I = integráció, L = latens mintafenntartás

fantázia kell hozzá, és jó adag teoretikus kreativitásra is szükség van. Megéri utánanézni, és részleteiben ellenőrizni, hogy miként járt el Parsons, melyik mező mely neveket tartalmazza, és a megismerés számára mennyi haszon és mennyi realizmus rejlik ezen eljárás mód mögött. Erre nincs mód az elmélet eme rövid bemutatásának keretében. Meg kell elégednem azzal, hogy két esetet követek végig.

Az első a rendszerelmélet legáltalánosabb formája, vagyis maga a cselekvési rendszer. A második pedig, innen már vettem példákat, a szociális rendszer esete. Parsons egyébként a részletezés ilyen szintjeiről vagy az elmélet e részletezettségi fokairól mint „rendszer-referenciákról” beszél. Egyik legfigyelemreméltóbb meglátása az, hogy mindig meg kell különböztetnünk a rendszer-referenciákat, vagyis tudnunk kell, hogy az összkomplexum részletezettségének melyik rendszerszintjén érvelünk, illetve akarunk alkalmazni bizonyos mechanizmusokat, cserelehetőségeket és hasonlókat.

Először tehát az általános cselekvési rendszer szintjén vagyunk, a legáltalánosabb szinten, amellyel ez az elmélet számol, ha most figyelmen kívül hagyjuk az „emberi állapot” általános elméletének kései fejlődési szakaszát. Tehát a cselekvés mint olyan: Mi biztosítja a cselekvésnek mint olyannak a lehetőségét? (2. ábra).

Itt az adaptív funkciót olyasvalami tölti be, amit Parsons „viselkedési organizmusnak” („behaviorial organism”), illetve „viselkedési rendszernek” („behaviorial system”) nevez. Ezen nem az egész biológiát kell értenünk, vagyis nem a sejtkémiát, vagy azt, amit a hormonokról tudunk, s nem is az emberi test anatómiáját vagy valami hasonlót, hanem mindig csak azt, amit valamely organizmusnak nyújtania kell

ahhoz, hogy a viselkedés lehetségessé váljon, vagyis létrejöjjön a cselekvés viselkedési komponense. Egyébként itt láthatják, hogy az úgynevezett szubjektum, vagyis a cselekvő felbomlik, s ez a „viselkedési organizmus” éppen annak egy része. Az, hogy a „viselkedési organizmus” miért és mennyi fantáziával került ebbe a mezőbe, aminek következtében instrumentális funkciókat és kifelé irányuló viselkedést kell hogy biztosítson, olyan kérdés, amelyről különbözőképpen vélekedhetünk, ahogy minden ilyen hozzárendelés nyitva hagy a kritika számára bizonyos játékkeret. Parsons mindenesetre így határozta ezt meg. Az organizmust a cselekvés azon komponensének tekinti, amivel a cselekvés külső feltételekhez illeszkedik, illetve aminek a segítségével tartós egyensúlyt keres a külső ökológiai feltételekkel. Ez éppenséggel nem érdektelen a cselekvés vagy a társadalom és az ökológia közti kapcsolatra vonatkozó újabb érdeklődés tükrében. Ez ugyanis azt mondja, hogy az ökológia, a környezet csak abban az értelemben hat a cselekvésre, amennyiben befolyásolja a „viselkedési organizmust”, vagyis csak egy aspektust zavar, mégpedig nem a kulturális aspektust, illetve csakis ezen a szinten követel meg illeszkedéseket. A társadalom mint cselekvési társadalom nem képes fennmaradni, ha az organizmus nem nyújtja az ökológiai feltételekhez való folyamatos alkalmazkodás lehetőségét, illetve nem erre van berendezkedve. Parsons kedvenc példája szerint az organizmusnak képesnek kell lennie arra, hogy a vér hőmérsékletét konstans értéken tartsa azért, hogy az agy szabályos vérrellátásáról gondoskodjon, és eközben a környezet hőmérséklet-ingadozásához is alkalmazkodjon.

Amint azt kérdezzük, hogy nem lehetne-e ezt a mezőt teljesen másképp kitölteni, kétségek merülnek fel. Ám ha a parsonsi irányelveket követjük, akkor olyan plauzibilitást és sajátos belátásokat nyerünk, amilyeneket egyébként a szociológiában hiába keresnénk. Vagy mindenesetre nem olyan kontextusban találnánk meg azokat, amelyben ne lennének nyerhetők más belátások is, vagyis nem elméletileg integrált kontextusban.

A következő, a „célelés” nevű mezőben a „personality”, vagyis a „személyiség” található. Itt a szubjektív – pszichikai vagy tudatszerű értelemben vett – funkciók helyezkednek el. Miért itt, és miért pont ezek? Nyilván az a célja Parsonsnak, hogy a pszichikai rendszert olyan rendszerként vezesse be, amely azt kontrollálja, hogy a cselekvések kielégítő módon („konszummatorikusan”) mennek-e végbe: Tehát vagy a cselekvés végrehajtása során – arisztotelészi értelemben „praxisz”-ként – elégűlnek ki, vagy pedig, ha úgy tetszik, a célképzetek megvalósulásának és a célok elérésének örvendhetnek. Újabb érdekes felismerés a pszichológiával kapcsolatban. A szubjek-

tum nemcsak a saját állapotában, hanem a cselekvési rendszer kielégítő állapotainak mintegy ellenőri funkciójában kondenzálódik. Hogy lehet ez? Talán azt mondhatjuk – azonban ez túlnyúlik azon, ami Parsonsnál megtalálható –, hogy a pszichés rendszer abban a helyzetben van, hogy a belső referenciákat, vagyis az öntudatot, a tudatosság tudatát, állandóan külső referenciákkal, vagyis érzékeléssel közvetítse. Ha elfogadjuk ezeket a gondolatokat, akkor láthatjuk, hogy a tulajdonképpeni pszichikai teljesítmény, eltérően a régi európai tradíciótól, a gondolkodásról inkább az észlelésre tevődik át, illetve hogy a környezeti orientációt, amely itt szerephez jut, és amely a kielégítő értékekre vonatkozóan van kontrollálva, a pszichikailag lehetővé tett észlelésben fedezhetjük fel. Hiszen a „viselkedési organizmusnak” csak arra van lehetősége, hogy a saját állapotait kontrollálja. Az idegrendszer csak arra szolgál, hogy megfigyelje az organizmust, vagy talán csak saját magát. Teljesen zárt, és csak az evolúción, az evolúciós szelekciókon keresztül van összehangolva a környezeti viszonyokkal. A pszichés rendszer viszont a kedv és kedvetlenség szempontjai segítségével – ez egyébként egy parsonsi kutatási téma az ötvenes évekből – képes kontrollálni saját magát a változó környezetre vonatkozóan.

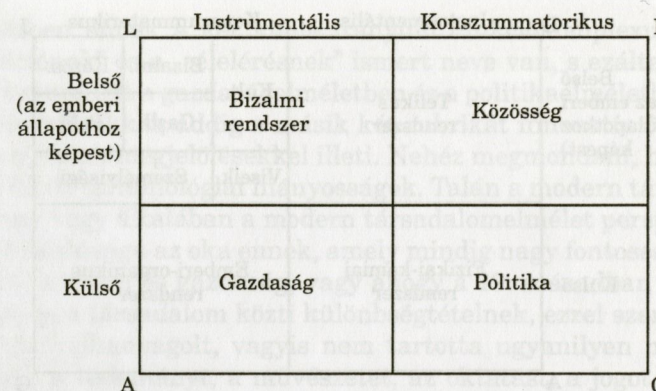
Tehát újfent kettős jelenséggel van dolgunk. Egyrészt felmerülhet a kérdés, hogy miért pont ez az opció kerül ebbe a rubrikába, másrészt pedig ekkor adva van az ösztönzés, hogy megkíséreljük megfejteni, milyen meglátásokat tehetünk ezen opció segítségével. Úgy vélem, hogy ha amellettt döntünk, hogy a pszichés rendszert elsősorban az észlelésen keresztül tematizáljuk, vagy ha a cselekvéshez való hozzájárulását az észlelés lehetőségén, a psziché észlelésvilágán keresztül tematizáljuk, akkor a modell egészének e sarkalatos pontjára vonatkozó parsonsi opció nyilvánvalónak látszik.

A következő mező a konszummatorikus és a belső irányvonalakat, kapcsolatokat, funkciókat, változókat stb. kombinálja. Itt helyezi el Parsons a „szociális rendszert”. Első pillantásra ez újból figyelemre méltó. Hogyan szolgálja a szociális rendszer a cselekvések integrációját, és az integráción miért egy belső rendezettség létrehozását értjük konszummatorikus, vagyis a jelenre vonatkozó szempontok alapján? Úgy tűnik, hogy Parsons elképzelése szerint különböző organizmusok és személyiségi rendszerek koordinációjáról van szó, vagyis arról, hogy a személyeket a hozzájárásaikkal együtt beillesztjük egy olyan cselekvési hálóba, amely több személyből áll. Szembetűnő a személyiségi és a szociális rendszerek világos szétválasztása. A cselekvés létrejötteléhez való hozzájárulásuk szempontjából ezek egymás mellett állnak. A cselekvési rendszer belső differenciálódásának kontextusában egy-

más számára környezetként jelennek meg. Ha ezenkívül figyelembe vesszük a „viselkedési organizmust” is, akkor látjuk, hogy az ember egységének, az ember látható, érzékelhető egységének három összetevőre történő felbontásáról van szó. Mindent abból a szempontból vesszünk szemügyre, hogy az egyes komponensek mivel járulnak hozzá a cselekvés létrejöveteléhez. Nem antropológiáról van szó. A mindig újra divatos, újra felmerülő kérdést: „Hol marad az ember a szociológiaelméletből?” – ezzel sajátos módon válaszoltuk meg.

Végül pedig az utolsó, még fennmaradó eset, a „latens mintafenntartás” az általános cselekvési rendszer szintjén, vagy más szavakkal, az instrumentális orientáció – hogy a latens fázisban se mondjunk le struktúramintákról, ne hagyjuk veszni azokat – összehangolása a belső orientációval, vagyis a magára a cselekvési rendszerre, nem pedig a környezetre vonatkozó orientációval. Itt Parsonsnál a „kultúra” található. Ez először is mint elméleti döntés egész plauzibilisnek tűnik számomra. A kulturális minták biztosítják a viselkedési minták újraaktiválhatóságát, például azt, hogy a szerepek és az egyes cselekvéstípusok újraaktiválhatók legyenek egymástól időben távoli szituációkban. Mindenesetre ez egy a kultúra sok lehetséges definíciója közül. E kultúrafogalommal Parsons vitákat váltott ki, melyeket itt részletesen nem rekonstruálhatok, de az érdekességük annak megfejtésében áll, hogy ebbe a kultúrafogalomba mennyiben foglalhatók bele technikai eszközök, például szerszámok, az írás vagy hasonló. Az etnológia, az antropológia és a régészet afelé hajlik, hogy mindent kultúrának tartsunk, amit egy ásatás során találhatunk, miközben a kultúra szemantikai komponensét alábecsülik, vagy pedig újfent csak eszközként, vagyis csak a nyelven keresztül tematizálják. Parsons számára ez a különbség kevésbé fontos. Kultúrafogalma egyszerre fedi le az eszközök, a nyelvi kombinációs lehetőségek újrahasználhatóságát, vagyis azt a körülményt, hogy emlékszünk a szavakra és a nyelvtanra, vagy pedig a kalapács újrahasználhatóságát, miután hetekig nem használtuk. Tudjuk, hogy hol van, és mire szolgál. Mindez elég világosan fejezi ki az egész cselekvési rendszer integrálhatóságának előfeltételét. Továbbá az integrálhatóságot nem az integráció sajátos funkciójának az értelmében értjük, hanem a szimbólumok útján történő rendszer-integráció szerint.

Az elmélet programja tehát úgy szól, hogy evolúció útján elsődlegesen el kell különülnie ennek a négy különböző részrendszernek vagy funkcionális rendszernek, még mielőtt az egyes funkcionális rendszereken belül további alldifferenciálódásokra sor kerülne. E probléma szemléltetése céljából most csak a szociális rendszert szeretném megvizsgálni, s megkísérlem megmutatni, hogy Parsons mi-

3. ábra. A szociális rendszer. A = adaptáció, G = célélérés (goal attainment), I = integráció, L = latens mintafenntartás (latent pattern maintenance)

képp képzelel el itt az AGIL-séma szerinti alldifferenciálódást. Ez egyben az elmélet legerősebben kidolgozott része, vagy úgy is mondhatjuk, a legkorábbi, mivel Parsons az egész rendszert tulajdonképpen a szociológia céljaira tervezte (3. ábra).

A negyedik ábra megvilágítja, hogy eközben melyik mezőben mozgunk.⁴

Már jeleztem, hogy a szociális rendszer adaptív alrendszerét – vagy más szavakkal, a cselekvési rendszer integratív alrendszerének az adaptív alrendszerét – gazdaságként határozzuk meg. E komplexum elkülönülésére mindig akkor kerül sor, ha szerephez jut a cselekvési rendszernek a környezeti szituációkhoz való adaptációja, tehát durván fogalmazva akkor, ha tőkeképződésre kerül sor, vagyis ha egy olyan pénzmechanizmus honosodik meg, amely gondoskodik arról, hogy a még előre láthatatlan környezeti szituációkra mindig reagálni tudjunk, amennyiben tőkét fektetünk be a termelésbe, a vásárlásba, abba, hogy a környezetből forrásokat nyerjünk ki, vagy – ahogy manapság – abba, hogy a hulladékot megsemmisítsük. Számomra e koncepció realizmusa abban rejlik, hogy a rendszer elkülönülésében a pénzmechanizmus játssza a döntő szerepet, vagyis tulajdonképpen a pénz evolúciós vívmánya (Parsons szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumról beszél) vezetett először ahhoz, hogy a gazdaság mint alrendszer elkülönült, s ezáltal javíthatók a környezethez való alkalmazkodás feltételei, tehát tartósan biztosítható a cselekvési rendszer kontinuitása.

⁴ A kiadó kiegészítése.

	L	Instrumentális	Konszummatorikus			I
Belső (az emberi állapothoz képest)		Telikus rendszer	Kult.	Bizalm.	Közös.	
				Gazd.	Polit.	
			Viselk.	Személyiségi		
Külső		Fizikai-kémiai rendszer	Emberi-organikus rendszer			
	A					G

4. ábra. A szociális rendszer az „emberi állapot (human condition) általános paradigmájának” cselekvési rendszerében. A = adaptáció, G = célelés (goal attainment), I = integráció, L = latens mintafenntartás (latent pattern maintenance)

A „célelés” funkciót Parsons a szociális rendszer területén politikaként határozza meg. Ez is vitákhoz vezetett, amelyek önmagukban is nagyon érdekesek, de ezeket itt kimerítően nem tárgyalhatom. Ezek a viták vagy a politikának a klasszikus, vagyis arisztotelészi, „rég európai” és hasonló fogalmaival való kontraszttól fakadtak, melyek a politikától az emberi mibenlét megvalósításának funkcióját várják el, vagy pedig a kritikai elméletekkel való ellentétből, melyek a politikát csupán a gazdaság tartozékának tekintik. Parsons számára a politikai rendszer önálló rendszer a cselekvési rendszer szociális rendszerében. A politika sajátossága a konzummatorikus, vagyis a jelenben kielégülő állapotok biztosításában rejlik. Sajátos módon ez is ellentétes azzal a politikafogalommal, amelyet megszokhattunk, és amely a politikát olyan instrumentális jellemzőnek tekint, amely mindig jobb szolgáltatásokat, mindig jobb társadalmi állapotokat kísérel meg elérni. Parsons számára kérdéses, hogy valóban ez-e a politika értelme. Úgy fogalmaz, hogy a politika sajátos értelemben vett funkciója a „kollektíve kötelező érvényű döntések meghozatala”. Vagyis a politikának képesnek kell lennie olyan döntések meghozatalára, melyek a döntés pillanatában kollektíve kötelező érvényűek, tehát elismerik azokat, támogatásra lelnek, ebben az értelemben kielégítőek, illetve a döntések hathatóságába és helyességébe, netalántán a politikusok autoritásába vetett bizalmon alapulnak, s ebben az értelemben konzummatorikusak, jóllehet mindig – ez a második komponens – külső funkciókról, vagyis a rendszer és környezete kapcsolatáról van szó.

Miközben ennek a két kifelé irányuló funkciókomplexumnak, az „adaptációnak” és a „célelésnek” ismert neve van, s ezáltal Parsons vitába keveredett a gazdaságelméletben és a politikaelméletben szokásos elképzelésekkel, addig a másik két rubrikát innovatív és viszonylag bizonytalan megjelölésekkel illeti. Nehéz megmondani, hogy miért lépnek fel itt terminológiai hiányosságok. Talán a modern társadalomtudomány vagy általában a modern társadalomelmélet perspektívájának egyoldalúsága az oka ennek, amely mindig nagy fontosságot tulajdonított az állam és gazdaság, vagy ahogy a 19. században mondták, az állam és a társadalom közti különbségtételnek, ezzel szemben más területeket elhanyagolt, vagyis nem tartotta ugyanilyen mértékben fontosnak a tudományt, a művészetet, az oktatást, a jogot és így tovább. Parsons mindenesetre kénytelen a politika és a gazdaság vagy az állam és a társadalom e dichotómiáját két másik további funkcióval kiegészíteni, s pontosan kettővel, tehát nem többel.

Az integrációs funkciót a szociális rendszer területén az tölti be, amit Parsons „közösségnek” nevez, vagy olyan szavakkal, mint „közösségi rendszer”, vagyis affektív-emocionális jellegű kifejezésekkel illet anélkül, hogy ezek a komponensek teoretikusan valóban ki lennének dolgozva, és meg lennének erősítve. Látnunk kell, hogy itt az a figyelemre méltó kompozíció áll elő, hogy az integrációs funkcion belüli integrációs funkcionról van szó. Ugyanis a szociális rendszer már eleve a cselekvési rendszer integrációs funkcióját látja el, most pedig ezen a funkcion belül megismétlődik ez a funkcion. Mindez abból a kérdésből adódik, hogy miképp integrálódik maga a szociális rendszer, vagyis miképp biztosítja a szociális rendszer saját maga számára, hogy tisztán szociális funkcion céljából cselekvéseket motiváljon – és mindezt úgy, hogy olyan személyek is érintettek, akik szívesebben szeretnének a saját nevükben vagy a saját számításuk szerint cselekedni, illetve érintett a kultúra is, amely a saját konzisztenciaproblémái, illetve meghatározott szemantikai sémáknak a rá vonatkozó következményei alapján szeretne működni, és egyáltalán nincs tekintettel a társadalmi következményekre. Gondoljunk csak a középkor teológiai vitáira, melyek a reformációhoz vezettek, és melyeket, amint a könyvnyomtatás is megjelent, társadalmilag többé már nem lehetett feltartóztatni.

A szociális rendszer tehát egyfelől a cselekvési rendszer integrációs funkcióját biztosítja, másrésztől viszont képesnek kell lennie arra, hogy saját maga számára is integrációs funkcionkat teljesítsen, vagyis a szociális komponenseken belül – mint gazdaság, politika stb. – újból integrációs funkcionknak kell teljesülniük. Ezt a „social community” kifejezés jelöli, amit szociális közösségnek fordíthatunk.

Végül pedig hátra van még a negyedik eset, vagyis az, hogy a szociális rendszeren belül újból el kell látni a „latens mintafenntartás” funkcióját. A szociális rendben is felmerül az a probléma, hogy struktúramintákat a latens fázisaikban is fel kell tartani. Parsons ezt a területet „bizalmi rendszernek” nevezi („fiduciary system”) abban az értelemben, hogy egy olyan kultúrát képzel el, amely saját dinamikával rendelkezik, amely például sokkal hosszabb hullámokban változik – vagy talán rövidebbekben is, ha divatról van szó –, mint ahogy az a szociális rendszerben utánozható. Parsons szerint a szociális rendszerben vannak olyan kapcsolódások a kultúrához, melyek rá vannak hangolódva arra, hogy a kultúrát átformálják és szociális mintává internalizálják, vagy beépítsék abba.

Ezen a helyen felmerül a kérdés, hogy mi lehet egyáltalán annak az értelme, hogy különbséget tegyünk kultúra és szociális rendszer közt. Ez elég szokatlan megkülönböztetés, mert aligha tudunk elképzelni olyan szociális műveletet, amely pontosan a tisztán kulturális aspektusokra irányulna, másrészt pedig olyan társadalmi cselekvést sem tudunk elképzelni, amely a „latens mintafenntartás” funkcióját teljesen nélkülözni tudná. Parsons mégis szem előtt tartja annak a lehetőségét, hogy valami ilyesmi történik, vagyis hogy lehetséges a szociális funkcióknak, illetve a cselekvés bizalmi funkciókra vonatkozó szociális területének a specializációja a kultúra irányába. Egész könyvet írt az amerikai egyetemekről, amely elsődlegesen ebből a szempontból tárgyalja a kérdést. Vagyis vannak olyan szociális rendszerek, melyek a kultúrát, bármi is legyen e kultúra maradéka, a szociális funkciók számára előkészítik és elfogadhatóvá teszik. E koncepció egyik érdekes verziója, hogy nyilvánvalóan vannak „értelmiségiék”, akik felvállalják azt a feladatot, hogy a kultúrát társadalmilag képviseljék.

Be kell most értnünk ennyivel az általában vett cselekvési rendszer, illetve a szociális rendszer mint egyedi eset elemzését illetően. Csak az volt a célom, hogy bemutassam egy ilyen elmélet argumentációs kapacitását, vagyis hogy megmutassam: az elmélet milyen saját maga okozta nehézségekbe ütközik, és hogy a saját maga által okozott nehézségek megfontolása és megvitatása hogyan vezet innovatív utakra, ha olyan kreatív teoretikusról van szó, mint Parsons. Ugyanakkor azonban ezáltal megmutatkozik az elméleti koncepció bizonyos zártsága is. A fogalmakat mindig csak a négyes sémán belül határozhatjuk meg. Az elméleti döntéseket az a szükségyszerűség vezeti, hogy a mezőket plauzibilis módon töltsük ki. Így aztán mindig egyre kevesebb értelme van azon gondolkodni, hogy a parsonsi kultúrafogalom miképp függ össze a kulturális ant-

ropológiával, a hermeneutika Gadamer-féle problémájával stb. Anál nehezebb lesz az elméleteket összehasonlítani, minél világosabban megjelenik egy sajátos elméleti minta.

Ha követték az eddigi gondolatmenetet, akkor az lehet a véleményük, hogy Parsons elmélete lényegében e mezők meghatározásával, kitöltésével és plauzibilissé tételével foglalkozik. Ez azonban teljes fordítás lenne. Legalábbis ez ennek az elméletnek csak egyetlen aspektusára érvényes. A további elméleti megfontolások jelentős része e mezők közti kapcsolatokra, vagyis a részrendszerek egymáshoz való viszonyára vonatkozik. Az elmélet minden további eszköze a funkcionális differenciálódás konzekvenciáihoz igazodik. Ez figyelemre méltó stílust kölcsönöz az elméletnek. A cselekvési rendszer differenciálódását és a mindig tovább haladó differenciálódás következményeit tárgyalja, s így teljes összhangban áll a munkamegosztás durkheimi elképzelésével vagy egyáltalán azzal a szociológiai tradícióval, amely a modern társadalmat differenciált társadalomként írja le.

Itt nem tudok részletesen belebocsátkozni abba, hogy egyenként megkíséreljem rekonstruálni a részrendszerek közti kapcsolatokat. Csak az erre vonatkozó alapvető feltevéseket nevezem meg. Az egyik ilyen feltevés a kontrollhierarchiára vonatkozó elképzelés. A rendszerek hierarchiába rendeződnek egy kettős hierarchia értelmében, vagyis letről is és fentről is, AGIL és LIGA.⁵ A kultúra „kibernetikailag” irányítja a rendszert, ahogy Parsons mondja, amennyiben csekély energiával befolyásolja a szociális rendszert, amely aztán a személyiségi rendszert befolyásolja, s az pedig az organizmust. Ez annál nagyobb energiabefektetést követel meg, minél lejjebb haladunk, ám magának az irányításnak az eszköze az információ. Fordított szemszögből pedig kondicionálásról van szó, vagyis arról, hogy az energia lehetőségét rendelkezésre bocsátjuk a cselekvés létrejöttéhez, tehát például a test mozgási lehetőségéről, a szenzomotoros képességekről, aztán a motivációs energiákról a személyiségi rendszer részéről, megegyezési kapacitások – ha úgy tetszik – a szociális rendszer területén, végül pedig a kultúra közvetítésének és továbbterjedésének a mindezek által biztosított alapjáról. Ez a kontrollhierarchia gondolata.

Itt van aztán, ami talán fontosabb, a szimbolikusan általánosított cseremédiumokra vonatkozó elképzelés: A rendszerek között cserekapcsolatok (*interchange*) állnak fenn (sőt Parsons szerint kettős cserekapcsolatok, *double-interchange*) általános és konkrét

⁵ Lásd ehhez Parsons: *A Paradigm of the Human Condition*. Lásd 2. lábjegyzet, különösen 362. skk., illetve 374. skk.

szinten egyaránt, és minden rendszernek vannak saját médiumai, hogy ezeket a cserekapcsolatokat irányítani tudja. Például a gazdasági rendszer esetében ilyen a pénz, a politikai rendszer esetében a hatalom, a szociális rendszer közösségi rendszerének esetében a befolyás vagy az autoritás, a szociális rendszer kulturális rendszere esetében pedig a *value commitments*, vagyis bizonyos értékek iránti elkötelezettség. Létezik egy nagyon jól kidolgozott elmélet az ilyen cseremédiumok összehasonlítható kritériumok szerinti konstrukciójáról.⁶ Ezt azon nagyszerű kísérletek egyikének tartom, hogy összehasonlítási alapokat találjunk, vagyis hogy egy elmélet keretein belül egyszerre helyezzünk el azonosságokat és különbözőségeket. Egyébként ez a kísérlet azért is érdekes, mert a racionalitás problémáját – amelyet Max Weber formálisan a cselekvéshez mint olyanhoz rendelt, majd pedig olyan típusokra bontott, melyek tovább már nem voltak megalapozva – Parsons erre a differenciált rendszerre vonatkoztatja, és így láthatjuk, hogy a gazdaság területén, a közösség területén, a bizalom területén és egyáltalán minden olyan rendszerben, amelyben médiumok képződnek, a racionalitás teljesen eltérő kritériumai működnek.

Végül pedig van még egy további kísérlet is arra vonatkozóan, hogy kapcsolatokat hozzunk létre, és amelyből ugyancsak nagyon érdekes további belátások származnak. Ez az „interpenetráció” címszó alatt fut.⁷ Eszerint a rendszerek közt olyan kapcsolatok vannak, melyek részleges átfedésen alapulnak, vagyis azon, hogy egy másik rendszer komplex teljesítményei beilleszkednek a mindenkori fogadó rendszerbe. Az interpenetráció e fogalma lehetővé teszi, hogy integráljuk az elmélet azon részeit, amelyek teljesen külön jöttek létre. Az L-funkciónak az I-funkcióba, vagyis a „latens mintafenntartásnak” az „integrációba”, a kultúrának a szociális rendszerbe való interpenetrációja az „intézményesítésen” keresztül történik: a kultúrát intézményesíteni kell, vagyis társadalmilag elő kell készíteni, alkalmassá kell tenni társadalmi felhasználásra. A kultúrának a személyiségi rendszerbe való interpenetrációja a „szocializáció”: a személyeknek szocializálniuk kell a szociális érintkezés során, hogy hozzájárulhassanak a cselekvési rendszerhez. Végül pedig, s ezt érdekesnek találom, a személyiségi rendszer és a „viselkedési organizmus” interpenetrációját a tanulás fogalma fejezi ki. A testnek meg kell tanulnia engedelmessé válni a

⁶ Lásd ehhez Talcott Parsons: *Zur Theorie der sozialen Interaktionsmedien*. Kiadta Stefan Jensen. Opladen, 1980, Westdeutscher Verlag.

⁷ Lásd például Talcott Parsons: *Social Systems*. In uő: *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York, 1977, Free Press, 177–203. o.

személyiségi rendszernek, vagyis meg kell tanulnia egyenesen állni, rendesen viselkedni, pontosan azokat a mozgásokat végrehajtani, amelyekre pszichikai úton parancsokat kap stb.

A rendszerek közti kapcsolatok e három aspektusa – a kibernetikai kontrollhierarchia, a kommunikációs vagy cseremédiumok, illetve az interpenetráció – önmagukban véve gyengén integráltak, és nehezen integrálhatók a rendszerek mindig négy mezőre történő belső felosztásával is. Parsons sok munkát fektetett e kérdés megoldásába, és többekévé plauzibilis, azonban nagyon komplex megoldási javaslatokat terjesztett elő. Ebben azonban már megmutatkozik, hogy elmélete kidolgozása során a saját maga okozta kényszerek egyre erősebbnek bizonyultak, egyre jobban eltért a szokásos nyelvhasználatától, mind gyakrabban kellett reagálnia a saját problémáira, és fokozatosan elvesztette a kontaktust a szociológiában szokásos zsargonnal. Eltekintve az elmélet ideológiai indíttatású kritikájától – amely sohasem törekedett argumentatív kontaktusra, azaz nem mélyedt el az elméletben –, úgy tűnik számomra, hogy az elméletalkotásnak ez a bizonyos értelemben szűk keretek közé szorított önfegyelmzése az egyik legfontosabb nehézség, s mindenekelőtt ez az, amely a leginkább korlátozta vagy erősen redukálta Parsons tanítványainak körét, akik a követelménnyel találták szembe magukat, hogy az egyes mezőkre vagy ezen elmélet speciális problémáira koncentrálnak, más különben nem tudnak részt venni a munkában.

Annak bizonyára semmi értelme, hogy egyszerűen azt mondjuk, a parsonsi elmélet zátonyra futott, illetve hogy olyan alapvető hibák vannak az elméletbe beépítve, amelyeket ma már felismerhetünk. Az elmélet bizonyos értelemben mégis zsákutca volt a sajátosan szociológiai rendszerelmélet fejlődésében. Sem előtte, sem utána nem találhatunk ennyi szociológiai felismerést egy ennyire átfogóan felépített keretbe foglalva. Másrészt viszont az elmélet zártságán megmutatkozik, hogy abból kiindulva már nem követhetjük az általában vett rendszerelmélet interdiszciplináris fejlődését.

Parsons képes volt a szociológián kívüli elméleti vívmányokat integrálni, ami kora egyetlen más szociológusáról sem mondható el. Ez érvényes a gazdasági elméletre, de Freudra is. Érvényes továbbá a rendszerelmélet input-output nyelvezetére, a nyelvészeti aspektusokra, a kibernetikai aspektusokra stb. Azonban abban a mértékben, ahogy a rendszerelmélet az önreferenciára áll át, megmutatkozik, hogy a parsonsi elmélet már nem alkalmas a recepcióra. Ezért inkább úgy tűnik nekem, hogy egyedülálló szociológiai elméleti fejlődés kifutásával van dolgunk, s ez minden alapot megad számunkra, hogy először is jobban körülnézzünk az interdiszciplináris téren.